

# KÜLLERDEN DİRİLİŞ

*(Kur'ân, İnsan, Bilim ve Evrene Dair)*

**Sadık KILIÇ**

Ankara 2009

Fecr Yayınları: 123

**Mizanpaj: CİNAS**

**Kapak: CİNAS**

**Baskı, Cilt**

**KALKAN MATBAACILIK**  
Büyük San. 1. Cad. 99/32 İskitler  
Tel: 0312.3419234-3421656 Ankara

**1.Baskı**

15 Nisan 2009

**ISBN: 978-975-6004-63-0**

**FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.**  
Rüzgarlı Cad. Rüzgarlı İşhanı No: 2 Kat: 5 Ulus/ANKARA  
Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89  
web: [www.fcr.com.tr](http://www.fcr.com.tr) – e-mail: [fcr@fcr.com.tr](mailto:fcr@fcr.com.tr)

## 2- Müslümanların İlimler Tarihindeki Yeri [\*\*]

Yazan: Prof. Dr. Fuat Sezgin

İlimler tarihinde farklı çevrelerin ehemmiyeti meselesiyle ilgilenen ilim tarihçilerince bilinmekte olan hakikatin hilâfına olarak, birkaç asırdır hakim olan şu katı tasavvur, genel bilimsel tarih kitaplarında hala mevcudiyetini sürdürmektedir: İlimlerin gelişmesi, özellikle Akdeniz Havzası'nda, başlıca iki merhalede oluşmuştur: Kadîm Grek aşaması ve 'Rönesans' olarak isimlendirilen hadiseyle başlayan Batı Alemi aşaması...

Beşerî düşüncesinin tarihini ortaya koyma hususunda son asırlarda yapılan araştırmalar, hafife alınmayacak bazı sonuçlara ulaşmıştır. Bu sonuçlar, ilimler tarihçilerinin ilgisini çekecek ve tevâris eden mezkûr kanâatin değişmesine yol açabilecek önemdedir.

Gerçekte Asrımız, 1925'lerden bu yana Danimarkalı alim Otto Neugebauer tarafından gösterilen ve Greklerin ilimler tarihindeki yerinin ta başlarda olmayıp, fakat onların, kendilerinden önce yaşamış başka nesillerin bilgilerine mirasçı oldukları düşüncesini benimsetmeye yönelen önemli bir çabaya şahit olmuştur. Bu ilim adamı şikayet ederek, şöyle demek zorunda kalmıştır: "Greklerin başarılarını, kendilerinden önceki milletlere bağlama yönündeki her türlü teşebbüs şiddetli bir muhalafet ile karşılaşmaktadır. Kadîm Yunan ça-

---

[\*\*] Muhterem Müellifin, "Mekânetü'l-Müslimîn fi Târîhi'l-'Ulûm" başlıklı bu yazısı (*Muhâdarât fi Târîhi'l-'Ulûm*, Riyâd, 1399/1979, s. 9-23), daha önce *İlim ve Sanat*, , sayı: 3, Eylül-Ekim 1985, ss. 65-69 ve *Güldeste*, sayı: 22, Ekim 1983, Konya, ss. 21-28'de tarafımızdan neşredilmiştir. Ayrıca bu konu için bkz. Yakıt, İsmail-Durak, Nejdî, İslâm'da Bilim Tarihi, Tuğra Matbaası, İsparta-2002. (çev.).

ğundan evvel 2500 senenin geçtiğini ve bu süre içinde, onları ilimler tarihinin başına değil de, ortasına koyacak kadar çeşitli ilmî başarıların bulunduğu ispat eden bütün araştırmalara rağmen, Greklerin ilimler tarihindeki alışılmış konumunun biçimini tadil etmeye hiç kimse yanaşmamaktadır<sup>372</sup>.

“Arabların, Kadîm Yunan ile Rönesans devrinin başlatıcıları olan Latinler arasında köprü rolünü oynamaktan ibaret bir hizmeti olduğu” şeklindeki mütevazî bir itirafı aşmayan ilimler tarihindeki bu yanlış kanâatin sarsılmasında, Arab kökenli ilimler (el-ulûmu'l-'arabiyye) hususunda son iki asır boyunca yapılan şarkiyat araştırmalarının tesiri olmuştur.

Ben burada, söz konusu mevzûda hakikatı gözden geçirmek, -hala sınırlı olmasına rağmen- yeni araştırmaların ulaşılmış olduğu sonuçların hakikata ulaşıp onu ortaya koymaya çalıştığını da itiraf ederek, vakıyı özetle ortaya koymak istiyorum. Öte yandan gariptir ki, bütün bunlardan sonra, Grek Çağı ile Rönesans çağı arasındaki orijinal teşkil ve meydana getirme (el-ibdâ') merhalesini görmezlikten gelen ilim tarihçilerini bulabilmekteyiz.

Arabların ilimler tarihinde ortaya çıkışıyla ilgili olarak bazı değerlendirmelerde bulunmam, bu sunumumda yerine getirilmesi gereken hususlardandır.

I- “Arablar nezdinde ilimlerin doğuş tarihi” meselesiyle, “Bu ilimlerin gösterdiği gelişme aşamaları” hususunda öne sürülen fikirler tutarsızlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Benim bu sahadaki çıkış noktam ise, araştırmacıların çoğununkinden farklıdır. Ben, İslâm'da ilmî düşüncenin mahsullerini vermeye, hicrî birinci asırda başladığı kanâatindeyim. Ancak burada ben, sayamıyacağım tarihî delillerden sarf-ı nazar ederek, meseleyi derli toplu bir şekilde takdim etmekle yetineceğim.

Hicrî birinci asrın ortalarından itibaren çeşitli çevrelerden, muhtelif kültürlerden ve birbirinden ayrı dillerden

---

<sup>372</sup> Bkz. *Kitâb-ı Mehricân-ı efrâm Huneyn*, Bağdad, 1974, s. 447.

oluşmaya başlayan İslâm Toplumu, gerçekte daha önceleri birbirinden kopuk ve karşılıklı tesirleri hemen hemen yok denecek kadar az olan, çeşitli ekol sahiplerinin birbirleriyle irtibat kurduğu ve fikirlerin birbirleriyle aşılandığı bir alan haline geldi. Aradaki ilişkiyi doğuran ve beşerî düşüncenin yeni bir çağının doğmasına vasıta olan İslâm Toplumu'nun ta kendisidir.. İlk müslüman yöneticilerin, yabancı kültürlerin hamîleri tarafından kendilerine yöneltilecek etkiler karşısında ilgisiz davranmamış olduklarından asla şüphe etmemekteyiz. Bazılarına bu mülâhazayı kabul etmek zor gelir. Çünkü onlara göre İslâm'dan önceki Arablar son derece basit bir hayat yaşamaktaydılar; öyle ki, karşılaştıkları yeni durumlara uyum dahi sağlayamamaktaydılar!.. Fakat biz, böyle düşünenlere şöyle itiraz edeceğiz: Bizim görüşümüzde çıkış noktası şudur: Arablar, Babilli Arâmîlerin –en azından coğrafik yönden- varisleridirler ve diğer taraftan onlar, medeniyet sahibi komşularından da külliye ayrı yaşamamışlardır. Ve zaten bu gerçeği düşünmeksizin de Cahilî Arab Şiirinin üstün edebî gelişmesinin ve göz alıcılığının sırrıyla, hicrî ikinci asrın ilk ve ikinci yarılarında nahiv ilminin göstermiş olduğu erken ve geniş çerçeveli gelişmenin sırrını; keza, Yunan kitaplarının tercüme edilmelerinden ve aynı konularda onlardan etkilenmelerden çok önceleri musıkî, biyoloji ve botanik gibi bazı bilim dallarının göstermiş olduğu şaşırtıcı gelişmenin sırrını da anlamamız zorlaşacaktır...

2- Burada, müslümanların, başka milletlerin ilim ve bilgilerini hiçbir sakınca görmeksizin almalarına büyük ölçüde katkıda bulunmuş önemli bir sebep vardır. Bu sebep, Franz Rosenthal'ın, "Kadîm Grek İlimlerinin İslâm'da Devam Etmesi"<sup>373</sup> adını taşıyan kitabında, kısaca belittğine göre, şu şekilde açıklık kazanır: "Yabancı kitapların Arabça'ya çevrilmesinde gösterilen geniş gayretlerin açıklamasını yapabilmek için, pratik veya nazarî olan faydacı sebep yeterli değildir. Daha doğrusu, bizatihî İslâm Dininin ilme karşı tutumunun bilinmesi gerekmektedir. Bu dinin tutumuysa, sırf dinî

<sup>373</sup> Bkz. *Das Fortleben der Antike im İslâm*, Stuttgart, 1965, s. 18.

yaşantı için değil, ama bütün yönleriyle beşerî hayat için en büyük itici güç olmuştur. İlimlerin peşinde koşmada ve insanlığın ortak malı bilgilere ulaşmak için kapı açmaya en büyük sebep, işte İslâm'ın bu yaklaşımı olmuştur. Ve şayet İslâm Dininin yaklaşımı böyle olmasaydı, tercüme faaliyeti sadece pratik hayat için zarurî olan şeylerle sınırlı kalacaktı”.

Genel bir ifadeyle tekrarlayalım ki, yabancı ilimlerden etkilenme, İslâm'ın zuhurundan az bir müddet sonra ecnebî kitapların tercüme edilmesi aracılığıyla, bu ilimlere kendini veren kimselerin elinden, hicrî ilk asırda başlamıştır; yoksa, birçok araştırmacının sandığı gibi, Abbâsî hilafetinin başlamasıyla beraber ikinci asrın ortalarından sonra ve Halife el-Me'mûn'un kurmuş olduğu “Beytu'l-Hikme”nin kurulmasını müteakiben, ikinci asrın sonlarıyla üçüncü asrın başlarından itibaren değil... Zaten “Beytu'l-Hikme”nin İslâm akılcılık tarihindeki (târîhu'l-'aklıyyeti'l-İslâmiyye) ehemmiyeti mübalağa edilmiş ve yeri de tamamen isabetli olmayan bir tarzda anlaşılmıştır.

Erken bir devirde başlayan ve şaşırtıcı bir biçimde, alınan malzemenin özümsemesi (et-temessül) istikametinde gelişen bu yabancı bilgileri alma (el-ahz) hareketi, hicrî üçüncü asrın ortalarından itibaren “yaratıcılık ve orijinal şeyler meydana getirme” (*ibdâ'*) merhalesinin başlamasına imkan verecektir. Hatta, genel karakteri itibariyle “dışardan almak ve içerde özümsemek” (*el-ahz ve't-temessül*) adını verdiğimiz bu merhale, İslâm Dünyasının bilginlerine Arab şiirinin ölçüsü ilmini (Arûz) kurmak, nahiv ve lügat ilimlerini de geliştirmek imkanını sağlamıştır. Ayrıca buna, kelam, felsefe, fıkıh usûlü ve muhtelif kurallar üzerine bina edilmiş olan bizatihi fıkıh ilminin kendine özgü istılahlarından müteşekkil büyük grubu da ilave edebiliriz. Cebir, aritmetiğin bir dalı olarak değil, müstakil bir dalı olarak kabul edilirken, aynı şekilde Arabların, Ekvatorun hassas ölçümü için, ağırlıklı olarak Babillilerden alınan ve doğruluk derecesi tesadüfe bağlı olan Eratoshène'nin ölçme metodundan farklı bir metod bulmaya gayret ettiklerini de görmekteyiz.

Artık bu safhada Arab[ça yazan] ilim adamları (*el-ulemâu'l-'Arab*) Batlamyus'un ölçümlerinin ve gözlemlerinin yanlışlar ihtiva ettiğini ve bunların doğruluk derecesinin gözden geçirilip tashîh ve eksiklerinin tamamlanması gerektiğini iyice anlamışlardır.

Aynı şekilde onlar, Aynın farklı evrelerini ölçmek için, Greklerce bilinmeyen çeşitli ölçüm metodlarını kullanma imkanı bulmuşlardır.

Yeryüzü coğrafyası hakkında telifler yapmışlar, bir taraftan Greklerden kendilerine ulaşan coğrafi sonuçları gözden geçirirlerken, diğer taraftan da yerkürenin ölçüm sistemini tekrar tekrar kontrol etmişlerdir. Bizzat bu aşamada Arablar, kimya ilmini teorik ve pratik bir esas üzerine kurmuşlardır; hem de, önemli ve kapsamlı bir terkip elde etmelerine imkan verecek hiçbir ilişki ve karşılıklı etkilenim (teessür) bulunmadığı halde, İslâm'dan hemen önce, çeşitli milletlerin ulaşmış oldukları aynı sonuçlara dayanarak.. (Burada, şu olguya, yani kimya ilminin müslümanlar nezdinde, ancak hicrî dördüncü asırda, o da 'İlmu's-sinâ'a adıyla kurulabildiğini söyleyen araştırmacıların çoğuna katılmadığını işaret etmem gerekir).

“Yabancı bilgilerin alınması ve özümsemesi” (Ahz ve temessül) sürecinin hicrî üçüncü asrın ortalarında “Yaratıcılık ve orijinal şeyler meydana getirme” (ibdâ') safhasına kadar uzandığını söylersek, tarihî gerçeklere muhalefet etmiş olmayız. Aynı şekilde, bu safhanın, yani “Yaratıcılık ve orijinal şeyler meydana getirme” (ibdâ') sürecinin başlamasının genel etkisini, müslüman ilim adamlarının kendilerini ibdâ'ya kadir olduklarını kavramalarında tasavvur edip gözlemlememiz mümkündür. Ayrıca onlar, kendilerini, kendilerinden önceki Greklerin ulaşamadıkları şeylere ulaşmaya da muktedir görüyorlardı. Bu algılamaya dair bir örnek vermek istersek, Benî Mûsâ diye şöhret bulmuş olan üç kardeşin durumlarını hatırlayalım. Arşimed ve Eblanius hakkında bir çalışma yapmakta olan bu üç kardeş  $\pi$  (pi) sayısı'nın değerini, kadîm Yunanlıların ulaştıklarından daha hassa bir biçimde tesbit etmeye uğraşıyorlar; ayrıca, açının üç eşit kısma bö-

lünmesi problemine yeni bir çözüm getirmeye çalışarak, Eblanius'un "el-Mahrûtât" adlı kitabında düşmüş olduğu hataları, kendi görüşlerine göre tashîh ediyorlardı.

Yine matematik sahasında el-Mâhânî'nin, hicrî üçüncü asrın ortalarına doğru, üçüncü dereceden denklemler için basit bir çözüm yolu bulmaya çalıştığını da hatırlayabiliriz. Tıb ve optik sahasında Ebû Bekr er-Razî, "nesnelerin görünmesi, gözden eşyaya doğru bir görme kuvvetinin çıkması ile olur" şeklindeki görüşlerinden dolayı Oklit ve Galinus'u tenkit ediyordu. Er-Razî'ye göre görme fiili ışığın maddeden göze ulaşmasıyla gerçekleşmekte ve aynı zamanda göz bebeği, kendisine giren ışığın miktarına göre de küçülüp büyümekteydi. Keza el-Kindî'nin, Aristoteles ve diğer Yunan bilginlerinin Meteoroloji hususunda elde ettikleri bilgilerin büyük kısmından yüz çevirip, bir kısmı modern verilerden hiç de farklı olmayan önemli görüşler getirdiğini görebiliriz.

Kanâatimce, "Almak ve orijinal şeyler meydana getirmek" (*el-'atâ' ve ibdâ'*) merhalesinin şu iki önemli karakteri olmuştur: Bir kere, hicrî beşinci asrın ortalarına kadar, müslüman alimler kendilerini Kadîm Yunanlıların öğrencileri gibi addederlerken, artık; ilimlerin diğer sahalarında da göz alıcı yeni neticeler elde ettikleri bu tarihten itibaren bu alimler, başarılarının devamından ötürü, başkalarını değil, kendilerini onların müslüman hocaları saymaya başlamışlardır.

"Almak ve orijinal şeyler meydana getirmek" (*el-'atâ' ve ibdâ'*) merhalesinin son sınırlarını tespit konusunda araştırmacılara hakim olan görüş şöyle der: "İslâmî ilimlerin donuklaşması, hicrî altıncı asırda başlamıştır!". Kendimin, bu araştırmacıların, donuklukla nitelenen altıncı asırdan sonra yaşamış ilim adamlarının başarılarına dair birçok araştırmanın ortaya koyduğu gerçeklere mutabık olmayan, bu iddiasına katılmadığımı bildirmem gerekmektedir.

Arab kökenli ilimlerin (*el-'ulûmu'l-'Arabîyye*), hicrî yedinci ve sekizinci asırda zirveye çıktıklarını ispat etmek için fazla delile gerek yoktur. Misal olarak, İbnu'n-Nefis'in,



kan dolaşımını keşfini; Lisânuddîn ibnu'l-Hafîb'in, hastalığın bulaşmasını tedavi etmesini; Batılıların, müstakil bir ilim haline getirilmesini genel bir düşünce olarak, miladî 15. yüzyılda yaşamış olan Regiomontanus'a nisbet ettikleri trigonometriyi daha önceden Nasîruddin et-Tûsî'nin müstakil bir ilim halinde ele aldığını zikredebiliriz. Bütün bunlara sen, Şerefüddin et-Tûsî'nin dördüncü dereceden denklemler düzenleyip, bunları çözmesini; Gıyâsuddîn el-Kâşî'nin matematik alanındaki birçok önemli buluşlarını; Kutbuddîn eş-Şirâzî ve İbnu's-Şâtır'ın astronomi alanında gösterdikleri üstün gayretleri ve yedinci sekizinci asırda sosyoloji ve tarih felsefesi ilimlerinin temellerinin atılmasını da ilave edebilirsin!..

Ben, eserlerini Arabça yazmış olan ilim adamlarının başarılarını sayıp dökme gayretinde değilim. Zaten böyle bir teşebbüs de birçok kanferansı gerektirmektedir. Kaldı ki, bu alandaki araştırmalar daha yolun başındadır. Benimse gayem, ilimler tarihinde Arablara ait dönemin bazı özelliklerini zikretmektir.

Kanâatimce, ilimler tarihinde müslüman ilim adamlarının ortaya çıkmaları çok önemli bir olaya sebep oldu. Bu da şu: İçinde, Babillilerden ve Grek'lerden miras kalan ve İslâm'dan az önce bir şekilde gelişme göstermiş olan ilim merkezleri, karşılıklı olarak etkileme ve etkilenme imkânlarından son derece yoksun idi. Fakat çok geçmeden bu ilim merkezleri, İslâm toplumunda, kendilerine karşılıklı olarak tesîr etme imkânlarını bahşedecek olan yoğunlaştırıcı ve canlandırıcı unsuru bulacaktır.

Ayrıca burada şu çok önemli husus da itibare alınmalıdır: İslâm'dan az önce bazı ilim adamları kendi eserlerini, tanınmış kadîm ilim adamlarına nisbet etmeye yönelmekte ve böylece kendilerini, nisbet ettikleri ilim adamlarının arkasına gizlemekteydiler.. Çoğunlukla bu, ya kendilerine olan güvenin azlığından, ya da onları çoğunlukla, kendi kitaplarını başkalarına nisbet etmeye sevkeden başka sebeplerden ileri gelmekteydi..

İşte, görünürde tanınmış Grek müelliflerine nisbet edilmiş olan bu kitaplar, ilim merkezlerinde elden ele dolaşmaya ve bundan sonra ilk kaynak olmaya başladılar. Derken, sahte kılığa sokulmalarında veya esas müelliflerinden başkalarına nisbet edilmelerinde hiçbir müdahalesi olmaksızın, tercüme yoluyla müslümanlara geçtiler. Bu [müellifi] değişik olarak belirtilmiş kitaplar aracılığıyla da Grek ilimlerinin ehemmiyeti yaygınlaştı ve insanlar onların kahramanlarının ve müelliflerinin isimlerini tanıdılar.

Müslümanlara gelince, tâ baştan beri yabancı ilimleri alma tavrı içinde olmaları, onları, manevî hiçbir ızdırap veya psikolojik kompleks ya da sıkıntı duymaksızın, seleflerine karşı açık bir tavır içinde bulunmalarını sağlamıştır. Bu büyük davranışın kıymeti, onu, kendi Arab üstadlarına karşı Latinlerinkiyle karşılaştırdığımızda daha iyi anlaşılır. İlimler tarihine girmiş 'açıklık' (sarâhet) unsuru olarak isimlendirebileceğimiz bu vakıa münasebetiyle, onun çok önemli bir tesirinden bahsetmemiz mümkün olacaktır ki, bu da, Arab ilim adamlarının (el-'ulemâu'l-'arab), seleflerini umûmî bir tarzda tenkît metodudur.

Hakikat aşkına diyoruz ki, müslüman ilim adamları, seleflerinden ilim aldılar, onlardan istifade ettiler. Hicrî ilk üç asırda onlardan almaya ve faydalanmaya mecbûr idiler de. Grek'ten, Hind'den ve Süryanîler'den aldılar ve bu yabancıların kitaplarını kendi dillerine çevirdiler. Aynı zamanda onlar, kitapların muhtevasını anlamak için, ilk planda seleflerinin gerideki nesillerinden yardım alma gereksinimi içindeydiler. Çünkü onlar, bu orta veya aracı topluluklar ve çeşitli bilgilere sahip kimselerle aynı cemiyet içinde yaşıyorlardı. Yabancı üstatlara karşı onların gönüllerinden büyüklenme düğümünü çözüp alan, böylece onları üstatlarına karşı alçak gönüllü yapıp tenkitlerinde teennili davranmaya veya tedbirli ve saygılı olmaya çok yakın hususî bir mevkiye koyan sebebi, işte buradan anlayabiliriz!..

Fakat bu sözden, müslümanların, seleflerini mutlak manada tenkit etmediklerini ve kadîm alimleri yargılama gücüne sahip olmadıklarını anlamamalıyız. Tam tersine onlar, bu

ilimlerle meşgul olmaya başladıkları çok erken tarihlerde seleflerini kritik etmeye başlamışlardır. Ancak onların tenkitleri Arab[ça yazan] (el-‘ulemâu’l-‘Arab) ilim adamlarına mahsus bir tarzda idi. Bu hususta en az şunu söyleyebiliriz ki, bu daha çok ahlâkî bir üslupla yapılan tenkit idi ve bunu yapanlar da, ilimlerin gelişme prensibinin apaçıklığını (*sarâhat*) bilen kimselerdi.

Müslüman ilim adamlarının, seleflerindeki ilmî motivasyonu apaçık ve doğru olarak anlamaya yönelmiş prensipleri, pekçok esasa dayanmaktaydı. Bir kere, sonraki nesil (halef), bazı yanlışlar veya hatalara düşmüş olmaları onlar katındaki değerlerini hiç eksiltmeksizin, geçmiş nesli (selef) sığaya çekebilmekteydi. Burada, çürüğe çıkarılma ve yanlışını bulmada aşırı gitmemek şartıyla, selefin hatalarını düzeltmeye mani olacak hiçbir şey yoktu. Müslüman ilim adamlarının inancına göre, ilmî derecesi ne olursa olsun, hatadan masûn, yanlışlardan münezzehe hiçbir ilim adamı mevcut değildir... İşte bu prensipler müslümanlarda, tenkidin ahlâkî karakterli esaslarını iyice kökleştirmiş; onları, tenkidi faydalı ve verimli bir hale getirmeye sevk etmiştir. Ne var ki, birçok araştırmacı bu gerçekten habersiz kalmış, vakıyı yanlış anlaması onu, İslâm dünyasının ilim adamlarını tenkit gücü az ve eski ilim adamları nesline (selef) körü körüne bağlılıkla itham etmeye götürmüştür.

Bu duruma bir misal vereceğim. 1956 yılında Bordeaux’da yapılan bir kongrede, araştırmacılarından birisi İslâmî ilimlerin donukluk sebebi meselesini tartışırken, şöyle bir iddiada bulunmuştur: “Müslüman alimlerin bütün gayretleri, üstatlarından öğrendiklerini büyük bir sadakat ve bağlılıkla gelecek nesillere aktarmaya hasrolunmuştu”. Yine onun iddiasına göre, “Müslüman ilim adamlarının kendilerine güven duygusu az olduğundan, üstatlarından sonra orijinal şeyler ortaya koymaya (*ibdâ’*) gayret etmemişlerdir...”<sup>374</sup>.

<sup>374</sup> H. Ritter, “Hat die religiose Orthodoxie einen Einfluss auf die Dekadenz des Islams ausgeübt?”, *Klassizismus und Kulturverfall*, 1960, s. 136.

Böyle bir iddia her şeyden önce, sonraki asarlardaki öğrenci durumundaki müslümanların ulaştıkları seviye ile, kendilerinden önceki üstatlarının buldukları seviye arasındaki büyük farktan habersizdir... Burada ben, onca kısalığına rağmen, ahlâkî tenkit esaslarının karakterlerini açıkca müşahade ettiğimiz el-Bîrûnî'nin şu sözünü nakletmekle yetineceğim: "Ben de her insan için zaruri olan, 'kendi dalında kendisinden öncekinin gayretlerini kabul etmek, şayet muttali olunursa hiç kızmadan eksikliklerini gidermek ve, zaman itibariyle muahhar olup kendisinden sonra gelenlere bir öğüt olması bakımından, ondaki beğendiği güzel fikirleri devam ettirmek (tahlîd)' işini yaptım!" (el-Kânûn, I/4-5).

Bundan sonra İslâmî ilimlerin bir diğer unsuruna, yani nazarî ile amelî arasındaki denge ve ahenk prensibine değinmek istiyorum.

Arab[ça yazan] ilim adamlarının (el-'ulemâu'l-Arab) bu alandaki durumlarını bilmeyen birçok kimse, potizitif ilimlerde araştırmanın esası olan tecrübeye dayalı ilmî metodun kurucusu olarak, uzun zamandan beri, Roger Bacon'ı tanımaktadır. Bu âlimin [bu konudaki] önceliğine dair inanç günümüze kadar süregelmiştir. Fakat bir mantık tarihçisi olan ve İslâmî ilimler sahasında da mütehassis olmayan C. Prantl, bu düşünce akımına karşı sesini yükseltir ve der ki: "Roger Bacon, tabîî ilimlerde kendisine nisbet edilen bütün ilmî sonuçları Arablardan almıştır!"<sup>375</sup>.

Yine E. Wiedemann<sup>376</sup>, M. Schramm<sup>377</sup> gibi mütehassıslar, büyük bir açıklıkla, teorik ve pratik ilmin esaslarını kurmada müslümanların yerini ve onların Bacon ve Leonardo da

---

<sup>375</sup> Bkz. Mantık Tarihi ile ilgili kitabı: *Geschichte der Logik*, III, Leibzig, 1927, s. 121.

<sup>376</sup> Bkz. pekçok makalesi ve özellikle, "Die Naturwissenschaften bel den orientalischen Völkern", *Eringer Aufsätze aus ernster Zeit*, 1917, s. 42-58.

<sup>377</sup> Bkz. bazı makaleleri ve özellikle, "İbn al Haythams Weg zur Physik", Wiesbaden, 1963.

Vinci gibileri üzerinde açık tesirlerini açıklayabilmişlerdir. Tartışma götürmeyecek bir şekilde açıkca ortaya çıkmıştır ki, müslüman alimlerin işi sadece tecrübeye yönelmemiştir. Gerçekte onlar, tecrübeden önce teoriğin mevcut olması gerektiği meselesiyle de ilgilenmişler ve onlar, bu manada, inceleme ve araştırma esnasında devamlı kullanılan bir araç olarak deney yapmışlardır. Wiedemann bütün açıklığıyla, 'Arabların bu mevzûda önde olduklarını, hatta Bacon'ın ulaşmış olduğu bilgilerin kadîm Arablarınkinden oldukça az olduğunu' söyler.

Bunlara ilaveten Wiedemann, müslüman alimlerin araştırma ve tetkik yöntemlerindeki diğer bir niteliğe daha dikkat çekerek der ki<sup>378</sup>: "Greklerin elde ettikleri araştırma sonuçları 'nihaî klasik üslûbuyla' karşımıza çıkarken, çok istisnaî olarak bu ilmî neticelerin başlangıcını araştırma imkânı mümkün olmaktadır. Fakat Arablardaki durum, tamamen bunun aksinedir. Arablar, bu gün de bazı araştırmacıların yaptığı gibi, yapmış oldukları ilmî faaliyeti safha safha açıklamışlardır. Böyle bir izah karşısında bize ancak, onların, ilmî faaliyetlerinin her safhasında güven ve sevinçle dolup taşıklarını, kullanmış oldukları alet edevâtın mükemmelliği sayesinde araştırmalarında başarıya ulaştıklarını ve çalışmalarından duydukları sanatsal zevki tasavvur etmek düşmektedir.

Müslüman ilim adamlarının, tabiatı gözlemleriyle, astronomik müşahedeleri ve bunları sürdürmeleriyle; gösterdikleri titizlik ve kendilerinin icad ettikleri alet edevatlarıyla cihanın karşısına, seleflerine nisbetle, çeşitli ilim dallarında yeni bir dönemin temsilcileri olarak çıktıkları, araştırmacılara çoğu kez gizli kalmaz.

Onların, yeni bazı ilimler tesis etmelerinden veya, 'ilmu'l-me'ânî olarak isimlendirdikleri 'en-nahvu'l-inşâî', kimya, optik ilmi, müstakil ilim olarak trigonometri, tarih

---

<sup>378</sup> Birçok makaleleri ve özellikle, "Die Naturwissenschaften bel den orientalischen Völkern", *Eringer Aufsätze aus ernster Zeit*, 1917, s. 42-58.

felsefesi, sosyoloji gibi bazı ilimleri yeni esaslar üzerine oturtmuş olmalarından sarf-ı nazar ederek diyebiliriz ki, onlar, hicri ikinci asırdan ondokuzuncu asra kadar birçok kere ilimleri tanımlamaya ve yeni görüşler doğrultusunda bunları yeniden tasnife tabi tutmaya çalışmışlardır. Bütün bunların yanısıra, bir diğer hakikatı açıklamak gerekir. O da, tabiat ilimleri ile felsefenin deyimleri (ıstılâhât) tarihinde müslümanların önemli bir yeri olduğu, onların başkalarından kendilerine ulaşan malûmâtı parlatmakla yetinmeyip, aksine onlardan büyük bir kısmını da kurmuş oldukları gerçeğidir... Müslümanların ilimler tarihindeki yerinden ve onların Latin Alemi üzerindeki büyük tesirinden söz ederken, bu tesirin sırf Arabça kitapların Latinceye tercüme edilmesiyle veya Haçlı savaşlarının neticesi ve Şark dünyasının Garb dünyasıyla karşılaşması sonucunda oluşmadığını, ama gerçekte bu büyük tesirin, miladî dokuzuncu asırda başlayıp birkaç asır devam eden bilgileri alma ve bunların özümsemesi (*el-ahz ve 't-temessül*) faaliyetiyle meydana geldiğini hatırlatmak lazımdır. Öte yandan bu büyük tesir şu üç yolla tamamlanıp kemale ermiştir: İspanya ve Sicilya, İtalya ve Bizans..

Benim burada, bu olayı tafsilatıyla anlatmaya gücüm yetmez; çünkü gayem bu değildir. Beni ilgilendiren, bazı açıklamalarda bulunmaktır. Şöyle: Latinlerin [daha sonra] yabancı malzemeyi alıp özümsemesi faaliyeti, Arablardaki tarzın dışında, başka bir şekilde tamamlanmıştır. Müslümanlar bu malzemeye, İslâm Dinine giren kimseler vasıtasıyla ve, yabancı kültürlerin hamili konumunda olan kendi vatandaşları aracılığıyla ulaşmışlardır... Latinler içinse durum farklıydı.. Bir kere onlar bu bilgileri, çeşitli müesseselerin sistemlerini ve Üniversite tarzlarını ve onların programlarını, kendilerinin siyasî ve dinî hasımları olan kimselerden almak zorunda kalmışlardı... Şüphesiz ki onlar, endilerinden ilim almış oldukları kimselere karşı düşmanlık ve kin duyuyorlardı. İşte bu da "bilgi alma" (*el-ahz*) ameliyesi üzerine; bir takım psikolojik kapalılıklar olarak yansıdı. Artık bundan sonra Latinlerin, müslümanların, başkalarından ilim almalarında

(el-ahz) aslı iki unsur olarak kabul ettiğimiz ‘vuzûh’ ve ‘sarâhet’ unsurlarını yitirmeleri tabi olacaktır.

Hatta daha da fazlası... Kuşkusuz, Latinlerin Müslümanlardan ilim alma faaliyeti, tamamen ‘kendine mal etme’ (*intihâl*) şeklini almıştır. Bu gerçeği, çeşitli sahalarda müte-hassis olan ilim adamları da açıklamıştır. Bu müte-hassislar, Latin ilim adamlarının, müslüman âlimlerin kitaplarından aldıkları araştırmaları nasıl kendilerine mal ettiklerini veya kendi dillerine tercüme edip de, kendi telif ve tasnifleri olarak iddia ettikleri bir takım kitapları nasıl hırsızladıklarını (*intihâl*), aynı şekilde, pekçok Arabça kitabı [kendi dillerine] aktarıp, sonra da bunların Aristoteles, Calinus, Rufus vb. meşhur Grek bilginlerine aid olduklarını öne sürdüklerini ortaya koymuşlardır. Ben bu eğilim hususunda daha çok misal zikretmek, bunun diğer tezahürlerinden bahsetmek ihtiyacını duymuyorum.

Şu var ki, Latinlerin yaptıklarını küçümsemek niyetinde olmadığımı da açıklamalıyım. Benim bütün istediğim şunu söylemektir: Latinler, önceki hocaları olan Arablardan ilim almaya, Arabların [daha önce] onlardan ilim alma güdülerinden farklı olan bir takım güdülerle yönelmişlerdir... Bu özellikleri zikretmeye beni sevkedene tek neden ise, müslüman âlimlerin Batı alemindeki ilmi merhâlenin gelişmesindeki - bir çoklarının bilinmeyen- tesirine dikkat çekmektir.

Bu konuda zikretmemiz gereken bir başka husus daha vardır: müslüman alimlere karşı düşmanlık ve kin duygularıyla muttasıf olan bu Arab [menşe’li] (el-‘ulûmu’l-‘arabîye) ilimleri alma ve bunları özümseme, daha bu Arab [menşe’li] ilimleri alma meselesi yarı yolda ve olgunluklarını da henüz tamamlamamışlarken meydana gelmiştir.

Akla şöyle bir soru gelebilir: Tarihçilerin, Arabların, Garb ilmi merhâlesini asırlarca diri tutmadaki tesirini zikretmekten gafil olmaları nasıl mümkün oldu?! Bize göre cevap, açıkca, Batı’da uzun asırlardır müslümanlar ve onların ilimlerine karşı hakim olmuş olan düşmanlık ruhunun boyutlarını

anlamada yatmaktadır<sup>379</sup>. Kimi zaman bu durum, kendisine nisbet edilen ilmî sonuçları, Latinceye çevrilen Arabca kitaplardan iktibas eden Bacon (1210-1290)'a kadar uzanır. Mesela, M. 1315 yılında ölen Raymundus Lullus, hayatını ve tüm gayretini Arab kaynaklı (el-'arabi) olan her şeye mukavemet etmeye hasrettikten ve, bir sürü kimya kitabı telif ettikten sonra, en nihayet anlaşılmıştır ki, onun telifatının büyük bir kısmı Arab kaynaklıdır. Yine aynı şekilde, birçok kimsenin, ilimleri Arablara boyunduruklarından kurtarma nidasını da unutmamalıdır<sup>380</sup>.

Öte yandan Arablara savunmaya devam eden bazı ilim adamlarının mevcudiyeti de gizli değildir. Bunların en tanınmış, İslâmî ilimleri takdiri kendisini Şark'a göçe sevkedip, otuz yıl Dımışk [Şam]'da ikamet ederek tabîblikle iştigal eden, sonra M. 1515 yılında Paduâ'ya dönen ve Arabca birçok kitabı Latince'ye tercüme eden Andreas Alpagus'tur. Alpagus'un Latince'ye tercüme ettiği kitaplardan bir tanesi de, Michel Servet'in kendisine nisbet ettiği, meşhur İbnu'n-Nefis'in kitabıdır. Fakat baskın çıkan, hakim olan ve miladî onaltıncı yüzyıla kadar Almanya, Fransa ve İtalya'da devam eden şey, düşmanlık cereyanıdır. Bu cereyana kendisini vermiş olan tanınmış liderlerden birisi de, Tübingen Üniversitesi'nden Leonhart Fuchs'tur. Yine, Arablara karşı mücadele eden ve, onların kitaplarını kendilerine nisbet edenlerden bir tanesi de, meşhur Paracelsus<sup>381</sup> tur.

Arapça yazılı kitaplardan istifade, Arablara onaltıncı ve onyedinci asırlarda Batı'daki yerinin ve etkisinin unutulduğu bir sırada, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde devam etmesine rağmen, ilim tarihçileri bilim tarihine dair eserlerini bu ortamda ortaya koymaya başladılar. Bununla birlikte, içlerin-

---

<sup>379</sup> Bu konuda üstad H. Schipperges, "İdeologie und Historiographie des Arabismus", *Sudhoffs Archiv*, 1961 başlıklı detaylı bir makale yazmıştır,

<sup>380</sup> *a.g.e.*, s. 11, 12, 15.

<sup>381</sup> *a.g.e.*, s. 21-22.



den çoğu, İslâmî ilimlere hak ettiği yeri vermeğe ve onu ilimler tarihindeki yerine oturtmağa çaba sarfeden müsteşriklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, onsekizinci yüzyıl, Arap menşeli ilimlerin (el-'ulûmu'l-'arabiyye) lehine yeni bir unsur getirdi. Bu sahadaki en mühim ve en başta gelen şahsiyetlerden olmak üzere, Jakob Reiske zikredilebilir. Kendisine Kurt Sprengel, J.W. Goethe ve Alexander von Humboldt gibi bazı ilim tarihçileri yardım etmiştir. Fakat onların gayretleri genel eğilime karşı pek tesir icra edememiştir; özellikle de, bilhassa ilimler tarihinde şu yeni görüşün hakim olmaya başladığı çağda: "Miladî onbirinci asırdan itibaren gözlenen bütün ilmî sonuçlar, Grek ilimleri araştırmalarının bir uyanışı sayılır; bunların sonucunda ise "Rönesans" kavramı ortaya çıkar!?".

Muhafiz bazı ilim adamlarının bu tavrı, genel ilimler tarihinde bu şekilde hakim olmuş ve tesirini de geniş bir şekilde bu güne kadar sürdürmüş ise de, öte yandan bazı müsteşriklerin çabaları, özellikle araştırmacıların önceki asırda çalışmaya başladıkları ilim dallarında olmak üzere, bazı alanlarda hataların düzeltilmesine yönelebilmıştır. Bu ise onlar için, genel eğilimden ve 19. Yüzyıl düşüncesine egemen olan ve Pozitivizm olarak bilinen anlayıştan etkilenmemeleri nisbetinde mümkün olmuştur.

Biz, Arab asıllı ilimlerin (el-ulûmu'l-'arabiyye) ilimler tarihindeki mevkie meselesini sunma meselesinin, yakın gelecekte bu günden daha doğru ve adil olacağını ümit ediyoruz. Bu arzunun tahakkuku içinse, İslâmî kültüre varis olanların, hakikatleri ortaya çıkarma davasına büyük bir payla katılmaları gerekir..